

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕОЛОГІЇ ПРАВОСЛАВНИХ СЕКТ У ХІХ-ХХ СТОЛІТТЯХ**

Недостатньо розробленими в історичній науці виступають актуальні питання з проблематики православного сектантства. Ряд дослідників, які звертають увагу на цей аспект, розглядають особливості віровчення, культу, ритуалів сект без глибокого аналізу їх ідеології. На основі узагальнення розрізненої інформації приходимо до висновку, що православні секти мали властивість переживати процес еволюції впродовж всього періоду їх існування.

Тут треба передусім наголосимо, що використання нами терміну "секта" зумовлене існуванням до недавнього часу в історичній та релігієзнавчій науці даної назви для течій, які не належали до офіційно діючої православної церкви. У контексті даного дослідження поняття вживається для позначення рівноцінних з іншими релігійними утвореннями об'єднань, а не в образливому значенні, якого йому надала офіційна православна церква.

Головним завданням, яке ми поставимо перед собою, є розгляд на основі фактичного матеріалу про окремі секти сутності зазначеного процесу, визначення у загальних рисах його закономірностей.

Тому доцільно з'ясувати загальні положення ідеології та культу тих сект, які ми відносимо до «духовних християн», оскільки зазначений процес найяскравіше простежуємо на основі аналізу їх віровчення. Це дозволить нам позбутися дублювання інформації при розгляді кожної секти, визначаючи специфічні риси окремих напрямків на предмет появи нових аспектів, тобто переконливих аргументів для підтвердження процесу еволюції.

Слід зазначити, що вчення православних залишалось незмінним. Воно розвивалося відповідно до нових умов. Це – закономірний процес, адже змінювалися умови розвитку і функціонування – підґрунтя для появи нових ідеологій та зміни в середовищі носіїв цих ідей.

Серед основних напрямків православних сект чільне місце посідає духовне християнство. Даний термін виступає збірною назвою, яку використовують сучасні дослідники для сект, які протиставляють пануючому віровченню сповідання віри в «Дусі й

Істині».

Термін «духовні християни» у різний час трактувався по-різному. Так, В.Бонч-Бруєвич вживав його лише щодо молокан (поділяє їх на постійних, духовних та молокан-суботників) [Бонч-Бруєвич В. Из письма в народный комиссариат внутренних дел тов.Бородиной // Бонч-Бруєвич В.Д. Избранные произведения в 3-х томах.- М., 1973.- Т.1.- С.364-375]. Цікавою є думка Ф.Федоренка, який з'ясовує окремо сутність вчення духовних християн, а окремо – молокан, духоборів, суботників, не пояснюючи, які групи сект він відносить до першого напрямку [Федоренко Ф. Секты, их вера и дела.- М., 1965.- С.12]. І.Малахова вважає, що до духовних християн слід віднести христовірів, скопців, духоборів і молокан [Малахова И. Духовные христиане.- М., 1970.- С. 5]. Вона також робить спробу простежити процес еволюції православних сект (наприклад, виділення скопців із хлестів і т.д.)

А.Белов та А.Клібанов не вживають термін «духовні християни», але в одну групу виділяють хлестів, скопців, духоборів і молокан [Белов А.В. Секты, сектанство, сектанты.- М., 1978.- С.67-70; Клибанов А.И. Из мира религиозного сектантства.- М., 1973.- С.153]. У пізніших працях (80-ті роки) останній під духовним християнством розуміє лише секти духоборів і молокан, визначає їх характерні риси, еволюцію, зв'язок між собою. Окремо аналізує вчення хлестів і скопців, з'ясовує їх специфіку у порівнянні з попередніми групами.

Радянська історіографія не дає чіткої класифікації православних сект загалом і духовних християн зокрема. Сучасні дослідники зробили спробу класифікувати основні напрямки православних сект [Історія релігій в Україні.- С.317-320]. Духовних християн вони пропонують поділити на містичний і раціоналістичний напрямки (проте неправомірність такого підходу обґрунтував ще В.Бонч-Бруєвич).

Таким чином, поняття «духовні християни» має неоднозначність у трактуванні. Перше його значення ми розглядаємо при з'ясуванні проблем православного сектантства і виділяємо компромісну думку сучасної і радянської історіографії. Під духовними християнами розуміємо православні секти, які протиставляють пануючому православному віровченню сповідання в «Дусі й Істині», хоча кожна з цих сект (скопці, хлести, духобори, молокани, підгорнівці, федосіївці) мала специфічні риси свого культу й обрядовості.

** © Нагорна Т.В., 2003

Друге значення цього терміну трактуємо як самоназву прихильників протестантської секти-штундизму чи штундо-баптизму, що поширюється на території України через німецьких колоністів [Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні.- Вінніпег-Мюнхен-Детройт, 1991.- С.139; Флоровський Т. Пути русского богословия.- К., 1991.- С.401-402].

Третє значення поняття розглядаємо як самоназву молокан, які термін «духовні християни» вважали таким, що логічно виходить із їхнього вчення. Назву молокани пояснювали із послання апостола Петра: «І немов новонароджені немовлята, жадайте щирого духовного молока, щоб ним вирости Вам на спасіння» (1 Пет. 2:2).

Четверте значення терміну полягає у розумінні духовних християн як радикальної течії у безпопівщині, але із зазначенням «за другим пришествям» чи «за другим хрещенням».

На основі узагальнення розрізненої інформації приходимо до висновку, що православні секти мали здатність переживати процес еволюції впродовж всього періоду їх існування. Тому на основі фактичного матеріалу про окремі секти доцільно розглянути зазначений процес, його сутність, закономірності. При цьому особливу увагу ми звертаємо не на специфіку культу, ритуальних дій, а узагальнення і виокремлення етапів зазначеного процесу на основі аналізу віровчення православних сект.

Виділимо насамперед основні положення віровчення духовних християн, які є спільними для всіх толків і згод : духовне тлумачення Біблії (а не церковно-ортодоксальне); заперечення догмату про Трійцю; віра у можливість втілення св. Духа в живих людей; можливість прямого спілкування з Богом; невизнання посередницької функції духовенства між Богом і людьми; поклоніння своїм Христам, пророкам, живим богам, яким може стати будь-яка людина.

Хронологічно першою в напрямку духовних християн виникає секта хлистів. Таку назву їм дала офіційна православна церква. Сучасні дослідники її пояснюють тим, що під час релігійних ритуалів вони били, «хлистали» себе батогами, мотузками і називали послідовниками «віри христової» – христовірами. За даними А.Клібанова, ця секта виникає у другій половині, а в пізніших працях – останній третині XVII ст. Засновником став костромський селянин Данило Філіпович. Серед перших послідовників – відомий муромський селянин Іван Суслов. За свідченням А.Еткінда, хлисти жили общинами [Эткинд А. Хлыст // Секты, литература и революция.- М., 1998.- С. 3]. А.Клібанов розширює ці відомості, зазначаючи, що

общини називалися кораблями, а їх керівники – кормчими. Якщо це була жінка, – то кормщиця чи богородиця [Клибанов А. Из мира религиозного сектантства.- С. 153].

М.Нікольський вказує на специфічні уявлення хлистів про сім'ю і приватну власність: заперечення шлюбу, сексуальне утримання, але поряд із цим – виправдання невпорядкованих статевих стосунків як «христової любові» [Никольский Н. История русской церкви.- М., 1985.- С. 380]. Основною формою богослужіння у хлистів були так звані «раденія» чи «радиння», коли вони доводили себе до стану релігійного екстазу, вважали себе христами-пророками, синами божими.

Сучасні дослідники акцентують увагу на деяких аспектах віровчення хлистів і вважають його спрямованим на відмову від зовнішнього обрядового боку з формальним визнанням церкви і відвідуванням її богослужінь. І.Малахова доповнює вчення христовірів їх ідеєю про постійне перевтілення Ісуса Христа в окремих людей. А коли в Київській губернії була створена офіційна слідча комісія, хлистів визнали найбільш набожними людьми в парафії [К вопросу о сектах // Миссионерское обозрение.- 1897.- №1-3.- С.3-34].

Соціальною базою хлистів були в першу чергу селянські елементи, пов'язані з розвитком товарно-грошових відносин (підприємці, лихварі, торгівці в майбутньому). Якщо до цього додати, що для послідовників цієї течії був притаманний суворий аскетизм, який у середовищі скопців набуває крайніх форм, негативне ставлення до навколишнього світу, то логічною виступає думка М.Нікольського про поширення настроїв для зміни ідеології, її пристосування до нових умов.

Одна з провідних заповідей хлистівщини полягала в повному утриманні від плотських утіх, хоч на практиці це залишалось для них складною справою. Тому у фанатично настроєних прибічників христовірів зароджується думка, що необхідною умовою дотримання такої заповіді є оскотчення.

В.Бонч-Бруевич по-іншому мотивує виникнення секти. Дослідник вважає, що такі настрої з'являються у середовищі оброчних селян. Доведені до відчаю, селяни вибирають форму «звірського аскетизму» для демонстрації прокляття зовнішньому світу й розриву з ним [Бонч-Бруевич В. Из письма в народный комиссариат внутренних дел тов.Бородиной // Бонч-Бруевич В. Избранные произведения в 3-х томах.- М., 1973.- Т.1.- С.364-375].

Виникнення секти скопців відносимо до XVIII ст. Цю назву вона отримує від ритуальної операції – оскоплення. Як і хлисти, скопці всі свої гріхи виводили із плотських утіх. Жили вони громадами, а основною формою богослужінь мали «радіння». Безпосереднім приводом для виникнення секти скопців А.Клібанов вважає придушення селянських повстань, тобто поділяє в цьому думку В.Бонч-Бруевича.

Характерною рисою ідеології скопців, за І.Малаховою, є їх розуміння Христа як духовного сина Діви Марії, бо після 40-денного посту в неї вселився «дух святий».

Із часу свого виникнення, за свідченням сучасних дослідників, скопці швидко відвойовують свої позиції в містах, особливо серед представників купецького капіталізму. Дана течія з 90-х років XIX ст. була пронизана духом бережливості і накопичення.

Відтак можемо вже вказати на відмінності між хлистами і скопцями. Якщо для перших вищим станом моральної досконалості було прийняття в себе Христа, його духу, то для скопців це було фізичне оскоплення, за допомогою чого вони намагалися виключити можливість здійснення гріха.

І.Малахова зазначає, що найбільшим гріхом для них була «лепость» – плотський потяг. Можливим виходом із такої ситуації для спасіння віруючого було оскоплення – «вогняне хрещення». Процес кастрації вважався обов'язковою умовою вступу в секту. Спочатку статеві органи відпалювалися. Потім це було замінено відсіканням бритвою чи ножем.

Розрізняють декілька видів оскоплення. Дехто розглядає це як етапи одного процесу: «мале тавро», «сідав на рябого коня», «велике царське тавро». Найбільші фанати робили собі 5 тавро. Жінки – члени секти робили операції «убеленія», але репродуктивних функцій не втрачали.

Внаслідок появи скопчества хлистівщина остаточно роздвоюється. Новий рух при цьому базується виключно на вихідцях із буржуазії. Старі ж хлистівські організації не створюють нічого нового і вже до 90-х років XIX ст. вироджуються.

М.Нікольський намагається чітко з'ясувати соціальну базу скопчества. На початковому етапі свого розвитку провідну роль відігравали селяни. Але процес еволюції, характерний для духовних християн загалом і скопців зокрема, йшов швидкими темпами. Тому соціальна опора скопців поступово змінюється. І з початку XX ст. – це специфічна релігійна організація купців і фабрикантів.

Чільне місце серед православних сект займають духобори (чи духоборці), які виникають у XVIII ст. у середовищі селян Воронежської губернії. Існує цікава легенда стосовно появи релігійної організації саме з такою назвою. У 1785 році катеринославський архієпископ Амвросій назвав дії секти протиборством церковному вченню. Така характеристика сподобалася членам угруповання, які й залишили за собою цю назву (борці проти офіційної церкви, за святий дух).

Проблематичним виступає питання генези даної секти, що є важливим для з'ясування етапів процесу еволюції. Якщо М.Нікольський виводить основні положення віровчення духоборів з хлистівської есхатології, то І.Малахова та А.Белов в цитованих працях говорять про запозичення не лише ідеології, але й електорату, носіїв цих ідей, наводять конкретні дані про перехід прихильників перших на інші позиції, видозмінюючи погляди і пристосовуючи їх до нових умов. В.Розанов вважає духоборів одним із розгалужень безпопівського толку, називає їх шукачами нової святості, які теж неоднорідні у своєму складі [Розанов В.В. Релігія. Філософія. Культура.- М., 1992.- С.39-40]. Як правило, соціальною базою духоборів були селяни – однодворці, які хоч і потрапили в кабальну залежність, але формально зберігали незалежність, де їм не були закріпачені.

Поряд із спільними для всіх духовних християн ідеологічними і церковними догматами, дана секта вирізнялася позитивним світосприйняттям, пошуком нових форм суспільного устрою. Вони відзначалися активним прагненням перебудувати сувору дійсність. Їх діяльність проходила під девізом не мирного життя і тихої експлуатації, а наступу і боротьби. Такі настрої М.Нікольський пояснює тим, що духобори з початку свого виникнення склалися з диференційованих елементів. Від села вони відходили, але залишалися там; місто їх не приймало, бо вони не відійшли від першого.

Паралельно з духоборами виникла і секта молокан. Вони дуже подібні між собою, зокрема в ключових питаннях не мають якоїсь істотної різниці.

Їх назву дослідники витлумачують по-різному. А.Клібанов при цьому подає цитату із євангельського тексту, де записано: «Возлюбите чистое словесное молоко». І.Малахова виводить назву з поселення сектантів на річці Молочні Води, А.Белов – із того, що вони пили молоко в пісні дні (середу і п'ятницю), водночас він подає й альтернативну думку про можливість назви від того, що Семен Уклеїн (засновник секти) назвав їх вченням молоком духовним.

Дискусійність знаходимо у з'ясуванні генези цієї секти. Дехто з дослідників виводить молокан або ж із самих духоборів, або із старого скопчества. Тому можливий варіант розгляду компромісної думки, що і скопці, і духобори були джерелом формування секти молокан.

Таким чином, підводячи загальний підсумок на основі узагальнення наявного фактичного матеріалу з проблеми, узгодження думок різних дослідників, провідних релігієзнавців минулого і сучасності, слід простежити процес еволюції православних сект у завершеному вигляді впродовж XIX – XX ст.

Під поняттям еволюції православних сект з'ясовуємо три основних напрямки цього процесу.

По-перше, доцільно розглянути зміну соціальної опори, соціального статусу носіїв ідей цієї секти. Зрозуміло, що соціальний склад не міг залишатися однорідним протягом тривалого часу. Так, кожна з них змінювала свою соціальну опору у відповідності з вимогами сучасності. І якщо це не зовсім помітно у хлістівському середовищі, то у скопців, а ще більше в духоборів і молокан – це яскраво простежується.

На початковому етапі існування прихильниками сект виступає знедолене селянство, а зі зміною соціальної функції секти скопці стають об'єднаннями купців, фермерів, лихварів (прогресивних елементів суспільства). Духобори й молокани мали аналогічний склад. Вони формально залишалися незалежними і хотіли вийти з селянського середовища. Тому й шукають простір для цього.

По-друге, з плином часу відбуваються зміни в особливостях ідеології, що було простежено на прикладі окремих сект. Найбільшу різницю знаходимо в тому, що хлістівський і скопчеський аскетизм, песимістичні, а то й ворожі настрої, різке протиставлення себе, свого вчення оточуючому світу змінюється на протилежне.

Духобори і молокани на певному етапі розвитку духовного християнства привносять у своє віровчення такі риси як позитивне ставлення до життя, постійний пошук більш удосконалених форм суспільного життя. Вони намагаються будь-якими методами перебудувати сувору дійсність, не допускають «мирне життя і тиху експлуатацію» (за М.Нікольським), наголошують на необхідності наступу і боротьби для досягнення поставленої мети.

По-третє, слід простежити зміни у ставленні сект до влади, бо ж і тут позиції сектантів не залишалися однаковими впродовж періоду їхньої історії.

У XIX ст. православні секти більшість радянських дослідників розглядали як форму соціального протесту існуючого режиму, часто налаштованих радикально і проти держави, і проти церкви. І.Малахова на поч. XX ст. визначає позицію духовних християн до влади як нейтральну [24]. Це ж засвідчує рішення з'їзду христовірів 1905 року у Ростові-на-Дону: «Мы, верные сыны царя и отечества, отбываем все требы, установленные законом, а также и воинскую повинность, ... по нашему вероучению, великое возмущение против государственного строя и крамолы – противны Господу».

Із 1905 року ставлення держави до діяльності релігійних угруповань дещо змінюється. У цей час відбувається формальне проголошення свободи віросповідання (що автоматично мало б узаконити діяльність сект), але de facto це не звільняє сектантів від церковно-політичних переслідувань.

Відносини держави і православ'я та православного сектантства у радянський період були досить складними, хоч формально ставлення до сектантів з боку органів влади дещо покращується. У середовищі сектантів спостерігається процес об'єднання не лише за релігійною ознакою, але й на основі господарської діяльності. Так 1918-1921 роки характеризувалися створенням комун із метою отримання пільг, пов'язаних із колективним веденням господарства. Згодом зростання сект в Україні стало штучно гальмуватися радянськими органами влади. До того ж переслідування сектантів (не лише православних) мотивувалося нібито антирадянською сутністю їх ідеології.

Період початку XX століття характеризується неоднозначністю та невизначеністю позицій кожної з сторін. Простежуючи їх взаємини, доцільно виділити такі етапи у ставленні сектантів до влади. Перший хронологічно охоплює XIX століття – 1905 рік і характеризується різко негативним ставленням, радикальними настроями, виразом соціального протесту. Другий починається з 1905 року, коли православні сектанти займають нейтральну позицію щодо влади. Старообрядці до такого висновку приходять дещо пізніше – у 20-х роках XX ст.

У ставленні влади до сектантів виділяємо наступні періоди. Перший – до 1905 року, для нього характерні відкрито ворожі настрої, хоча сектантам і вдається досягти ряду уступок від держави. З 1905 року починається період приховано ворожих настроїв до сектантів. Створюється законодавчо сформоване підґрунтя для їх існування, проте переслідування продовжується.

Таким чином, підводячи загальний підсумок, виділяємо три напрямки еволюції ідеології православних сект: зміни у середовищі носіїв цих ідей, поява нових рис у сприйнятті навколишньої дійсності, перехід на лояльні позиції у ставленні до влади. Тому зазначені його складові слід розглядати в їх поєднанні, взаємозв'язку, взаємодоповненні один одного.

К.Семчинський* (м. Київ)

МИР І РАЙ: ПОШУК ІДЕНТИЧНОСТІ**

Поняття “миру” з релігійної точки зору є складним і багатоплановим. З одного боку, “мир” – це стан речей, протилежний стану війни; з іншого – це певний стан душі, який характеризується спокоєм та відсутністю турбот, це дарована благодать. Усі світові релігії надають особливого змісту цьому поняттю і використовують його для вираження найкращих побажань. Привітання в іудеїв, християн та мусульман звучить як “мир вам”, християни бажають один одному миру під час богослужіння (“Мир з вами”). “Мир” є бажаним як у реальному земному житті, так і в іншому, кращому світі, який представлений у цих релігіях як “рай”, небеса небес, Царство Боже, різні ступені неба (сьоме небо, дев'яте небо).

У розумінні того, чим є рай, у віруванні в рай іудеї, християни та мусульмани мають багато чого спільного. Рай - це дім єдиного Бога, який є справедливим, бо ж у кінці життя кожної людини він оцінює його і віддає кожному належне - карає чи нагороджує. Соломон у своїй молитві, звертаючись до Бога, говорить про небеса, як місце постійного перебування Господа (2 Хр. 6:33). Євангеліє від Марка (Мк. 11), розповідаючи про Славний в'їзд Ісуса до Єрусалиму, вміщує викрики людей, які вітали Його прихід, з яких можна з'ясувати, що рай знаходиться на небі: “Благословенне Царство, що надходить, Отця нашого Давида! - на висоті!” (11:10). Апостол Павло у Першому Посланні до Коринтян згадує написане про рай: “Чого око не бачило й вухо не чуло, і що на серце людині не впало, те Бог приготував був тим, хто любить Його”, маючи на увазі, що усю благодать раю важко уявити. У Сурі 53 Корану є такі рядки про справедливість Бога і

нагородження людей за праведність: „Що людині лише – те, в чому вона старалася. Що старання його будуть побачені. Потому старання буде віддячене нагородою сповна. І що в Господа твого – кінцевий переділ”. Рай у віруваннях світових релігій - чудове місце, де немає злості, похоті, конкуренції та гріха. В раю ми житимемо довічно.

Звичайно, є певні відмінності у витлумаченні раю світовими релігіями. Особливість християнського (і особливо православного) розуміння раю впливає із таких рядків Святого Письма: “А як фарисеї спитали Його (Христа), коли Царство Боже прийде, то Він їм відповів і сказав: “Царство Боже не прийде помітно, і не скажуть: “Ось тут”, або: “Там”. Бо Боже Царство всередині вас!” (Лк. 17:20-22). Тобто “Царство Боже” (або рай) – це не стільки місце (міфічна субстанція, чарівний сад, нескінчене блаженство), а, скоріше, духовний стан окремої людини, в якому вона відчуває себе у абсолютній гармонії і злагоді з навколишнім світом та з собою подібними, мир і спокій душі, а також безмежна любов. Царство Боже, про яке говорить Новий Завіт може, таким чином, настати лише тоді, коли всі люди (чи хоча б їх більшість) досягнуть гармонії із Всесвітом. Коли Біблія говорить про те, що Царство Боже “неодмінно настане”, то при цьому мається на увазі не фантастичне у своїй миттєвості перевтілення нашого недосконалого світу на досконалий, а поступове освітлення душі кожної людини, преображення, перетворення її та наближення до Бога через умиротворення. Саме мир і злагода наближають нас до гармонії із Всесвітом, тому знайти мир, за біблейськими пророцтвами, і означає “зустріти Царство Боже”. Для ісламу ж умиротворення має наступити після (а не до і для) перенесення до раю. З приводу часу приходу Царства Божого теологи, філософи та релігієзнавці сперечалися досить давно. Російський філософ Микола Бердяєв стверджував: “Людство, яке Христос обтяжив трагічною свободою, зазнало в своїй історії великої спокуси, вступило в компроміс із силами цього миру, бо не настав ще час для Царства Божого на землі” [Бердяєв Н. А. Новое религиозное сознание и общественность.- М., 1999. - С. 287]. Протиставляючи католицизм та православ'я, Бердяєв зазначає, що “Православна думка ніколи не була пригніченою ідеєю божественної справедливості і вона ніколи не забувала про ідею божественної любові. Головне, вона не визначала людину з точки зору божественної справедливості, але ідеї преображення і обожнювання людини і космосу” [Вестник русского западноевропейского патриаршего экзархата.- Париж, 1952.- С. 4-11]. В іншому місці мислитель говорив про те, що спасіння (а з ним і

* Семчинський К. – аспірант кафедри філософії Національної аграрної академії.

** © Семчинський К., 2003